

AZƏRBAYCAN ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ

(1918-1920)

Redaksiyadan: Türkiyə Dövlət Arxivləri İdarəsi 700 səhifəlik “Azərbaycan sənədlərində erməni məsələsi (1918-1920)” sənədlər toplusunu çap etmişdir. Həmin idarə ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsi arasında əməkdaşlığa dair imzalanmış protokola əsasən hazırlanmış, ölkəmizin arxivlərində saxlanılan və 1918-1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımına aid sənədlərdən ibarət bu toplu iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə sənədlərin türkçə xülasəsi, əsas hissəni təşkil edən ikinci bölmədə isə arxiv sənədlərinin fotosurətləri dərc olunmuşdur. Əksəriyyəti rus dilində olan sənədlər 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba şəhərləri və qəzaları, Qarabağ, Zəngəzur, Gəncə, Qazax və başqa bölgələrində, habelə, indiki Ermənistan ərazilərində azərbaycanlılara qarşı soyqırımını haqqında geniş məlumat verir.

Hələ erkən, orta əsrlərdən başlayaraq ermənilər qonşu dövlətlərin ərazilərinin hesabına min beş yüz ilə yaxın bir dövrdə zaman-zaman dövlət yaratmağa cəhd göstərsələr də heç bir müvəffəqiyyət əldə edə bilməmiş, yalnız XX əsrdə Birinci Dünya müharibəsi, keçmiş çar Rusiyasının süqutu və Sovet imperiyasının yaranması, onlar üçün belə bir əlverişli imkan yaratmışdır.

Erməni keşişi T. Geğemyans “Erməni hərəkatının tarixi” əsərində göstərirdi ki, erməni hərəkatının tarixi erməni-qriqorian dini mərkəzlərindən istifadə edilərək, ermənilərin bir mərkəzdən idarə olunduğu zamandan başlamışdır. O yazırdı: “Məhz Şərqə əl uzatmağa çalışan avropalılar, ilk növbədə Roma papasının katolik missionerləri XVI-XVIII əsrlərdə Kilikiyadan İrana köçərək buradakı erməniləri də din atəşinə salmağa başladılar”.

Dini missionerlər Avropadan göndərilən pullarla Şərq ölkələrində yaşayan ermənilər üçün pulsuz xəstəxanalar, məktəblər açır, mətbəələr düzəldir, gizli təşkilatlar yaradır və onların vasitəsilə avam camaat və ruhanilərdən bir çoxunu öz təsiri altına ala bilirdi. “Məqsədləri isə Şərq xristianlarını, o cümlədən erməniləri papanın nüfuzuna tabe etdirmək, bundan istifadə edərək Avropa dövlətlərinin əlini İslam məmləkətlərinin qibləgahına uzatdırmaq” idi.

Məlum olduğu kimi, artıq XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq Qərb dövlətləri Yaxın Şərqin islam dövlətlərinin, ilk növbədə isə İran və Osmanlı imperiyasının torpaqlarını ələ keçirmək üçün fəal istilaçılıq siyasətinə başlayırlar. Bu ərazilərə müdaxilə üçün onlar burada yaşayan xristianların, ilk növbədə ermənilərin köməyinə arxalanırdılar. Digər tərəfdən isə bu yerlərə müdaxilə üçün xristianlara kömək onların əlində əsas bəhanələrdən biri idi. İngiltərə, Fransa və çar Rusiyası kimi müstəmləkəçi dövlətlər bu cəhətdən daha çox fəallıq göstərirdi.

XVIII əsrdən Qafqazı, o cümlədən Güney Qafqazı ələ keçirmək üçün geniş hərbi fəaliyyətə başlayan rus çarizmi artıq XIX əsrin birinci yarısında öz istəyinə tamamilə nail ola bildi.

1812-ci ildə başlamış Rusiya-İran müharibəsi, 1813-cü il oktyabrın 12-də Gülüstan müqaviləsi ilə başa çatır. Bu müqaviləyə görə Bakı, Gəncə, Şirvan, Quba, Qarabağ, Şəki və Talış xanlıqları Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılır. Beləliklə, vahid Azərbaycan iki yerə parçalanır.

İran bu məğlubiyyətlə heç cür razılaşmaq istəmir, Rusiya isə bütün Güney Qafqaza sahib olmaq iddiasından əl çəkmir. Nəticədə, 1826-cı ilin iyulunda yenidən İranla Rusiya arasında müharibə başlayır. Rus orduları Azərbaycanın Cənub torpaqlarına soxularaq Təbriz, Urmiya və Ərdəbili də ələ keçirir. Vəziyyətin ağırlığını hiss edən İran 1828-ci il fevralın 10-da Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Rusiya ilə ağır şərtlərlə sülh müqaviləsi imzalamağa məcbur olur. Həmin müqaviləyə əsasən yenidən işğal olunmuş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının torpaqları da Rusiyaya qatılır.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında verilmiş sənədlərdən məlum olur ki, Rusiya imperiyası Güney Qafqazı istila edəndə qədər Azərbaycan xanlıqlarının ərazisində yaşayan xaçpərəst əhali, əsasən ermənilər, bu ərazilərdə yaşayan əhalinin cüzi bir hissəsini təşkil etmişdir: Qarabağ xanlığında yaşayan 12 min ailədən 2,5 mini, Şamaxı xanlığında yaşayan 24 min ailədən 1,5 mini, Şəki xanlığı ərazisində yaşayan 15 min ailənin isə yalnız üçdə biri xaçpərəst idi.

1826-1828-ci illərdəki Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində bu əraziyə 8 mindən yuxarı (40 min nəfər), 1828-1829-cu illərdəki Rusiya-Türkiyə müharibəsi nəticəsində isə Türkiyədən 14 min erməni ailəsi (84600 nəfər) Güney Qafqaza köçürülərək, İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisində yerləşdirilmişdir.

Rus ordularının Qafqaza, İran və Türkiyəyə hücumlarında erməni millətindən olan generallar və zabitlər fəal iştirak edirdilər. Onlar rus ordusunun komandanları A.P. Yermolov, İ.F. Paskeviç və

başqalarının qılığına girərək etimad qazanır və bundan ermənilərin xeyrinə məharətlə istifadə edirdilər. Erməni millətindən olan V. Madatov, Q. Lazarev, İ. Korqanov, V. Bebudov, A. Arqutinski və başqa generallar bu işdə xüsusilə fəallıq göstərmişlər.

Rusiya-İran müharibəsi zamanı rus ordusunun baş komandanı general-feldmarşal, qraf İ. Paskeviç 1827-ci ilin mayında erməni Q. Lazarevi Sankt-Peterburqdan çağırtdıraraq Təbrizə komendant təyin etmişdi. Bu xəbəri eşidən kimi Azərbaycan vilayətində yaşayan bütün ermənilər Təbrizə axışırlar. Onlar Q. Lazarevdən xahiş edirlər, Rusiya imperatoruna çatdırsın ki, ermənilər “o əlahəzrətin səltənətində yaşamağa və ölməyə şad olardılar!”. Xoy erməniləri isə bildirirlər ki, biz Rusiyanın otunu yeməyə hazırıq, nəinki İranın çörəyini!

1829-cu il dekabrın 24-də İ. Paskeviçə ətraflı hesabat təqdim edən Q.Lazarev üç ay yarım ərzində 8 mindən yuxarı erməni ailəsinin (40 min nəfərin) Arazi keçərək Rusiyanın yeni işğal etdiyi İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ ərazilərində yerləşdirildiyini bildirirdi.

Rusiya İmperatoru Nikolay 1828-ci il martın 21-də ermənilərin Rusiya qarşısında “xidmətlərini” nəzərə alaraq onların arzularını yerinə yetirmiş, keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində “Erməni vilayəti” yaratmaq haqqında fərman vermişdi. 1829-cu ilin aprelindən 1832-ci ilin mayına qədər yeni yaradılmış “Erməni vilayəti”ndə kameral siyahıyaalma işi aparılır. İ.Paskeviçin göstərişi ilə bu işə bilavasitə rəhbərlik edən mülki müşavir İ.Şopen toplanılmış materiallar əsasında “Rusiya imperiyasına birləşdirilən zaman erməni vilayətinin vəziyyəti” adlı kitab yazır.

Bu kitab sırf erməni mənbələri əsasında və ermənilərə “məhəbbətlə” yazılmış bir əsər olsa da, müəllif cidd-cəhdlə bu yerləri ermənilərin qədim torpaqları kimi qələmə verməyə çalışsa da, kitabda verilmiş yer adları, əhalinin demografik sayı və digər məlumatlar Rusiyanın istilasına qədər həmin ərazinin məhz azəri türklərinə mənsub olduğunu bir daha təsdiq edir.

Keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində yaradılmış “Erməni vilayəti” İrəvan, Naxçıvan əyalətləri və Ordubad dairəsinə bölünürdü. Bu ərazilər Rusiyaya birləşdirilən zaman orada üç şəhər (İrəvan, Naxçıvan və Ordubad) və 1111 kənd mövcud olmuşdur. Rusiyanın istilası zamanı bu kəndlərdən yalnız 752-si əhali ilə məskunlaşdırılmışdır. Məskunlaşdırılmış kəndlərdən 521-i İrəvan əyalətində, 179-u Naxçıvan əyalətində, 52-si isə Ordubad dairəsində idi.

Kitabda diqqəti cəlb edən faktlardan biri də odur ki, müəllif “Erməni vilayəti”ndəki erməni əhalisini iki qismə bölməyə qədər orada yaşayanlara və ruslar tərəfindən buraya köçürülənlərə. O, qeyd edirdi ki, bütün “Erməni vilayəti”ndə köçürülməyə qədər cəmi 4428 erməni ailəsi (25151 nəfər) olmuşdur ki, onlardan da 3498 ailə (20073 nəfər) İrəvan əyalətində, 530 ailə (2690 nəfər) Naxçıvan əyalətində və 400 ailə (2388 nəfər) isə Ordubad dairəsində yaşamışdır.

1828-1829-cu illərdə İrandan “Erməni vilayəti”nə 6946 erməni ailəsi (35560 nəfər), 1830-cu ildə isə Türkiyədən 3682 erməni ailəsi (21666 nəfər) köçürülmüşdür. İran və Türkiyədən 3 il ərzində 10628 erməni ailəsi (57226 nəfər) Rusiyanın yaratdığı “Erməni vilayəti”nə köçürülür. Nəticədə, bu vilayətdə erməni ailələrinin sayı 15059-a (82377 nəfər) çatdırılır.

Bu gün bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmayan, keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmış İrəvan əyalətindəki 1829-1832-ci illərdəki əhalinin kameral siyahıyaalınması məlumatına görə yerli əhali arasında azərbaycanlı ailələrinin sayı 9196 (49875 nəfər), erməni ailələrinin sayı isə 3498 (20073 nəfər) olmuşdur.

Artıq 1829-1832-ci illərdə rusların köçürmə siyasətindən sonra “Erməni vilayəti”ndə ailələrin sayı 31201 (164450 nəfər) olur. Onlardan da 16078-i azərbaycanlı ailəsi (81749 nəfər), 15059-u erməni ailəsi (82377 nəfər) idi.

Güney Qafqazda rusların qoltuğu altında özlərinə isti yuva tapan, bu ərazidə artıb-törəyən ermənilər getdikcə baş qaldırır, yerli əhaliyə qarşı ərazi iddialarına başlayır.

XIX əsrin əvvəllərində Güney Qafqaza gətirilmiş ermənilərin bu ərazilərdə davranışını və yeritdiyi siyasəti iki dövrə bölmək olar. Birinci dövr XIX əsrin 20-30-cu illərindən həmin əsrin 80-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə ermənilər köçürüldükləri ərazilərdə saylarını çoxaltmaq, Çar hakimiyyətinin isti münasibətindən, yerli əhalinin loyallıq davranışından istifadə edərək onları aldatmaq siyasəti yürüdür, camaat arasında özlərini fağır və işgüzar göstərməklə yerli əhali arasında nüfuz qazanır, iqtisad vəziyyətlərini getdikcə yaxşılaşdırır, yeni-yeni torpaqlar ələ keçirir və get-gedə möhkəmlənirdilər. Bu işdə Çar hakimiyyət orqanları da onlara daimi yardımçı olmuşdu.

Əlbəttə, ermənilərin Güney Qafqazda möhkəmlənməsinin əsas səbəbi rus çarizminin bu ərazidə yeritdiyi müstəmləkəçilik və xristianlaşdırmaq siyasətinin məntiqi nəticəsi idi. Rus çarizminin bu siyasətindən bəhs edən N.İ. Şavrov özünün “Güney Qafqazda rus işinə yeni təhlükə” adlı kitabında yazırdı: “Biz Güney Qafqazda müstəmləkəçilik fəaliyyətimizi oraya rusları köçürməklə deyil, başqa dindən olanları köçürməklə başladıq... 1826-1828-ci illərdə 2 il davam etmiş müharibə qurtardıqdan sonra

1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi Güney Qafqaza İrandan 40 mindən yuxarı, Türkiyədən isə 84600 nəfər köçürdük və onları Yelizavetpol (keçmiş Gəncə - A.P.) və İrəvan quberniyalarının erməni əhalisinin çox cüzi olduğu ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirdik “.

Şavrov sonra göstərir ki, erməniləri yerləşdirmək üçün 200 min desyatindən çox dövlət torpaqları ayrılmış, habelə müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan yuxarı xüsusi torpaqlar da pulla alınaraq ermənilərə paylanmışdır.

Yuxarıda göstəriləndi kimi, gəlmə ermənilər keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi ilə yanaşı, həm də Yelizavetpol quberniyasında Qarabağın dağlıq bölgəsində və Göyçə gölünün sahillərindəki səfalı yaylaqlarda yerləşdirilir. N.İ. Şavrov qeyd edirdi ki, rəsmən köçürülmüş 124 min nəfər erməni ilə yanaşı, 10 minlərlə erməni ailələri də qeyri-rəsmi surətdə Güney Qafqaza axmışdır. O yazırdı: “XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu yerli əhali olmayıb, Rusiya hakimiyyət orqanlarının buraya köçürdüləridir “.

Qafqazda Rusiyanın köməyi ilə özlərinə yer etdikcə ermənilər əl-qol açmağa, dünən qabağında müti qul kimi dayandıqları qonşularına qarşı ərazi iddiaları irəli sürməyə başlayırlar.

Ermənilər Türkiyənin Şərq əyalətlərində və Güney Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan torpaqlarında özlərinin “böyük Ermənistan” yaratmaq xülyalarını reallığa çevirməyə çalışırlar.

Artıq XIX ərin 80-90-cı illərində Qərbi Avropa ölkələri və Rusiyadakı inqilabi yüksəlişlərin təsiri altında ermənilər də siyasi cəhətdən təşkilatlanmağa başlayır.

Hələ 1887-ci ildə bir qrup erməni millətçisi Cenevrədə “Hnçak” (“Zəng”) adlı partiya yaradır. 1890-cı ildə isə Tiflisdə qatı millətçi erməni burjua partiyası olan “Daşnaqsütyun” (“İttifaq”) meydana gəlir.

Bu partiyalar Rusiyada və Türkiyədə yaşayan ermənilərin vahid, ümumi vətəni – “böyük Ermənistan” yaratmaq kimi sərəsəm xülyalarını həyata keçirmək yoluna qədəm qoyur. “Hnçak” və “Daşnaqsütyun” partiyalarının XIX əsrin sonlarından başlayaraq başqa xalqlara, xüsusilə türk soyundan olan millətlərə qarşı törətdiyi qanlı cinayətlər öz coğrafi əhatəsinə və qəddarlıq dərəcəsinə görə tarixdə bu qəbildən olan hadisələr sırasında xüsusi yer tutur. Erməni millətçi partiyalarının, xüsusilə “Daşnaqsütyun” partiyasının terror və təxribat xarakterli əməlləri bütün Güney Qafqazı, Osmanlı imperiyasının Anadolu və Avropa hissəsini, İranın Azərbaycan türklərinin yaşadığı əraziləri əhatə edirdi.

Erməni millətçiləri XIX əsrin 90-cı illərinin axırlarında Türkiyənin Sasun və digər vilayətlərində, İstanbulda fitnəkar çıxışlar təşkil etməklə dünyanın aparıcı dövlətlərinin diqqətini özlərinə cəlb etmək istəyirdilər. Rusiyanın Van və Ərzurumdakı baş konsulu V.M. Mayevskinin, erməni keşişi T. Geğemyansın və başqalarının verdiyi məlumatlara görə bu ərazilərdəki milli qırğınların təşəbbüskarı həmişə erməni millətçiləri, xüsusilə Rusiyadan Türkiyəyə gedən ermənilər olmuşlar. Ən maraqlı fakt odur ki, həm V.M. Mayevski, həm də T. Geğemyans ermənilər arasında millətçilik ideyasının yayılmasında erməni ruhanilərinin və ələlxüsus erməni kilsəsinin rolunu xüsusi vurğulamışlar. V.M. Mayevski yazırdı: “Onların (erməni keşişlərinin - A.P.) dini fəaliyyəti olduqca cüzidir. Lakin bunun əvəzində həmişə millətçilik ideyalarını himayə etmək zəminində əlindən gələni əsirgəmədən səylə çalışır..., ermənilər arasında millətçilik ideyaları yüz illiklər ərzində bir-birindən uzaq, lakin saysız-hesabsız monastırların himayəsi altında olmuşdur”.

Maraqlıdır ki, Yelizavetpol qubernatoru A. Kaçalov da 1907-ci il avqustun 9-da “Daşnaqsütyun” partiyasının fəaliyyəti ilə bağlı Qafqaz canişini İ.Vorontsov-Daşkovun tapşırığı ilə hazırladığı geniş ermənilər arasında millətçilik təbliğatının əsas daşıyıcısı olması, sosial-demokratiya ideyalarına münasibəti, Qafqazda, o cümlədən də Yelizavetpol quberniyasındakı işi haqqında ətraflı məlumat vermişdi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Yelizavetpol qubernatorunun bu məlumatından həm Qafqaz canişini dəftərxanasının xüsusi şöbəsi, həm də Rusiya Daxili İşlər Nazirliyi Polis Departamentinin daşnaqlar haqqında hazırladığı arayış və oçerklərdə geniş istifadə edilmişdir.

Yelizavetpol qubernatoru yazırdı: “Millətçilik erməni xalqının çox dərindən gələn başlıca xüsusiyyətidir. Hər bir erməni özünü hamıdan - rusdan, gürcüdən, tataran (azərbaycanlıdan - A.P.) yüksək, ağıllı, bə, xeyirxah və bacarıqlı hesab edir... Millətçilik, öz dininə, dilinə sədaqət, acgözlük, ehtiyatlılıq, hər şeyə qadir pula inam, var-dövlət və kapital qarşısında səcdəni kult dərəcəsinə qaldırmaq, - bax, budur erməni xislətinin başlıca xüsusiyyətləri”.

Rusiya və Türkiyə ermənilərinin vahid, ümumi vətəni - “böyük Ermənistan” yaradılması kimi sərəsəm ideyalar mövqeyindən çıxış edən “Daşnaqsütyun” öz qüvvəsini səylə erməni millətinin bütün zümrələri arasında millətçilik meyllərini qızışdırmağa, ermənilərdə başqa millətlərə, xüsusilə türk soyundan olan xalqlara qarşı düşmənçilik və nifrət hissi aşılamağa yönəlmişdi. O, bu yolda ən iyrənc mübarizə və təbliğat üsullarından belə çəkinmirdi.

1909-cu il aprel ayının 15-də “Daşnaqsütyun” partiyasının fəaliyyəti ilə əlaqədar Qafqaz canişini dəftərxanasından Bakı şəhər rəisinə göndərilmiş məlumatda bu qatı millətçi qurum haqqında ətraflı

məlumatlar verilirdi. Orada deyilirdi: “Daşnaqsütyun” azad “böyük Ermənistan”ı bərpa etmək məqsədi güdürək, öz istəyinə çatmaq üçün əsas üsullardan biri kimi öz programında ümumi silahlı üsyan və özünün nizami ordusunu yaratmaq yolunu seçir. “Daşnaqsütyun” zinvorlardan (“Daşnaqsütyun” partiyasının silahlı əsgərlərinə verilən ad - A.P.) ibarət ordu yaratmaq işinin əsasını hələ 16 il bundan əvvəl, 1892-ci ildə özünün birinci qurultayı zamanı qoyub. Partiyanın vəsaiti hesabına bu orduya zinvorlar cəlb etmək və onları silahlandırmaq işi bu günə qədər də müntəzəm surətdə davam etdirilir.

Yelizavetpol qubernatoru A. Kaçalov isə öz məktubunda “Daşnaqsütyun” partiyasının yaratdığı zinvorlar ordusu haqqında yazırdı: “Güney Qafqaz hüduqlarında, əsasən Türkiyədən qaçmış ermənilərdən və yerli başkəsənlərdən ibarət, əlindən adam öldürməkdən və zor işlətməkdən başqa heç bir iş görməyən, lakin partiyanın büdcəsi hesabına yüksək maaş alan (ən aşağı rütbəli zinvorlar ildə 300 manat) yüz min nəfərlik zinvorlar ordusunu saxlayır.

Rusiyada inqilabi hərəkatın yüksəlməsi ilə əlaqədar sosial-demokratların nüfuzunun artdığını görəndə “Daşnaqsütyun” partiyası onlarla yaxınlaşır. Ermənilər arasında sosial-demokrat ideyalarını yaymaqla həm öz nüfuzunu qoruyub saxlamağa, həm də yüksələn inqilabi ideyalardan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışır.

“Daşnaqsütyun”un bu ikiüzlü siyasətini çox gözəl başa düşən Yelizavetpol qubernatoru öz hesabatında yazırdı: “Millətçilik erməni üçün elə başlıca xasiyyətdir ki, hətta qısa bir müddətə də olsa onların bundan imtina edəcəklərini təsəvvürə belə gətirmək mümkün deyil... Ermənini inandırmaq ki, tatar (azərbaycanlı - A.P.) proletarı ona ideyaca daha yaxındır, nəinki istismarçı erməni burjua nümayəndəsi, — sadəcə olaraq ağılasıgmazdır”.

Rusiya Güney Qafqazı istila etdikdən sonra 1905-1907-ci illərdə ilk dəfə olaraq ermənilər irimiqyashlı açıq erməni-azərbaycanlı qırğını törədir. Bu qırğını ermənilərin törətməsinə baxmayaraq, erməni mətbuatı azərbaycanlılara qarşı geniş təbliğat kampaniyasına başlayır. Günahı tamamilə azərbaycanlıların üzərinə atmağa çalışır, xalqımıza qarşı tarixdə eşidilməmiş şər və böhtan yağdırırlar. Guya ki, Türkiyənin təhriki ilə panislamizm və pantürkizm ideyaları ilə silahlanmış azərbaycanlılar atəş və qılınc ilə bu ərazidə olan bütün xristian erməniləri yaxıb-yıxmaq və yer üzündən silmək istəyir. Erməni mətbuatı artıq bu gün də bizə çox gözəl məlum olan iyrenc təbliğat üsullarına əl atır. Onlar rus və Qərb mətbuatında saysız-hesabsız yazılar dərc etdirirdilər.

1905-1907-ci illər erməni-azərbaycanlı qırğını ilə əlaqədar Qafqaz canişini dəftərxanası xüsusi şöbəsinə hazırlanmış məlumatda deyilirdi ki, bu qırğından ermənilər öz xeyri üçün müəyyən qədər istifadə etdilər. Belə ki, onlar Güney Qafqazda ermənilərlə azərbaycanlılar yaşayan torpaqlar arasında müəyyən qədər sərhədlər, — bufer zonalar yarada və çox vaxt öz torpaqlarını azərbaycanlıların torpaqları hesabına genişləndirə bildilər. Azərbaycanlıların boşaltdığı torpaqlarda isə Türkiyədən və qismən də İrəndən gələn ermənilər yerləşdirilirdi.

Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Polis Departamentinin məlumatında isə göstərilirdi ki, Yelizavetpol, İrəvan quberniyaları və Qars vilayətində müsəlmanların qaçaraq, canlarını qurtarması nəticəsində boşaltdığı torpaqlarda 5-6 il ərzində Türkiyədən və qismən də İrəndən gələn yarım milyona yaxın erməni yerləşdirilmişdir. Onlardan da 200 min nəfərdən çoxu artıq Rusiya təbəəliyini qəbul etmişdir.

Ancaq ermənilər bu müvəffəqiyyətlə razılaşmaq istəmirdilər. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində onlar öz zinvorlar ordusunu yenidən qurur, buraya Bolqarıstan və ABŞ-dakı xüsusi hərbi məktəblərdə hazırlanmış erməni zabitlərini cəlb edir, bütün vasitələrdən istifadə edərək, Türkiyəyə qarşı təbliğat aparır, bununla Güney Qafqazda azərbaycanlıları zəiflətməyə çalışır, onlara qarşı daşnaq siyasətinə məxsus bütün yaramaz üsullardan istifadə edirdilər. “Daşnaqsütyun” partiyasının 1913-cü il oktyabrın 15-də Cenevrədə keçirilən növbəti qurultayında partiyanın Şərq bürosunun müvəkkili, Berlin sakini Avetist Aqaronyanın təklifi ilə qəbul olunmuş bir qərarla deyilirdi: “Panislamist emissarlar adı altında Qafqaza öz adamlarımızı göndərməliyik. Həmin adamlar təbliğat yolu ilə müsəlman əhalisi arasında Rusiyaya qarşı narazılıqlar yaratmalı və onları üsyana təhrik etməlidir. Bunun nəticəsində Rusiya hökuməti müsəlmanlara qarşı repressiya tətbiq edər və müsəlman kütlələri zəifləyər. Belə olarsa, “Daşnaqsütyun” Qafqazda özünün gələcək fəaliyyətində müsəlmanların müqaviməti ilə rastlaşmayacaq. Digər tərəfdən isə ermənilərə qarşı Qafqaz müsəlmanları ilə Anadolu türklərinin birgə fəaliyyət göstərməsi təhlükəsi aradan qalxar”.

Yuxarıda gətirilən çoxlu faktlardan da məlum olur ki, Rusiya xəfiyyə orqanları “Daşnaqsütyun” partiyasının programından, habelə onların Türkiyə və Güney Qafqaz müsəlmanlarına, xüsusilə azərbaycanlılara qarşı məkrli siyasətindən tam xəbərdar idi. Bir sözlə, həm Rusiyaya, həm də Qərb dövlətlərinin hakim dairələrinə ermənilərin “nə yuvanın quşu” olduğu, onların yaramazlığı yaxşı məlum idi və bu gün də məlumdur. Elə isə onlar ermənilərin bu hərəkatlarına niyə göz yumur, onlara qarşı nəyə görə hər hansı cəza tədbirləri görmürdülər? İlk növbədə ona görə ki, Osmanlı torpaqlarına və Türkiyəyə

qarşı işğalçılıq siyasəti yeridən Rusiya və Qərb ölkələri ermənilərdən istədikləri vaxt və istədikləri kimi istifadə etmək üçün onları əldə daim hazır vəziyyətdə saxlayırdılar. Rusiya yaxşı bilirdi ki, ərazi iddiasında olduğu Türkiyəyə qarşı ermənilərdən istədiyi zaman və istədiyi cür istifadə edə bilər. Buna görə də Rusiya hökuməti ermənilərin törətdikləri cinayətləri görməzliyə vurur, çox vaxt isə onları bilərəkdən şirnikdirirdi.

Birinci Dünya müharibəsi zamanı Qafqaz cəbhəsində Türkiyə ilə Rusiya orduları arasında savaş zamanı Rusiya ordusu sıralarında xidmət edən ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər bunu bir daha sübut etdi. Ermənilərin bütün bu “xidmətlərinə” baxmayaraq 1917-ci il rus inqilablarına qədər həm Qərb ölkələri, həm də Rusiya dəfələrlə ermənilərə müstəqillik verdirəcəklərini vəd etsələr də, öz vədlərini yerinə yetirməmişlər. Yəni “Vahid və bölünməz Ermənistan!” yaratmaq ideyasının həyata keçirilməsinə heç vaxt şərait yaratmayıblar.

Yalnız Birinci Dünya müharibəsi və Rusiyada çarizmin devrilməsi, sonra Oktyabr çevrilişi ermənilərin əsrlərlə arzusunda olduğu öz dövlətlərini yaratmaq ideyasını gerçəkləşdirməyə rəvac verdi.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğın əməliyyatı 1918-ci ilin martında Bakı qırğınları və talanları ilə başlayaraq, zəncirvari şəkildə Şamaxı, Quba, Göyçay, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Şəki, Lənkəran, xüsusilə bu gün bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamış indiki Ermənistan ərazisində dəhşətli qəddarlıqla davam etdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət arxivlərində saxlanılan minlərlə sənəd və xüsusilə 1918-ci il iyulun 15-dən 1920-ci ilin martına qədər fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları əsasında hazırladığımız bu arxiv sənədləri toplusunda Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur, Şuşa və Azərbaycanın digər qəzalarında ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi müsibətlərin cüzi bir hissəsini dünya ictimaiyyətinə çatdıraraq, bir daha kimin kim olduğu haqda dərinlən düşünməyə çağırıq.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti yarandığı ilk gündən qarşısına qoyduğu mühüm vəzifələrdən biri də Birinci Dünya müharibəsi başlandıqdan sonra, xüsusilə Rusiyada 1917-ci ilin fevralında Çar hakimiyyətinin devrilməsi və oktyabrında isə bolşevik çevrilişindən istifadə edən ermənilərin Güney Qafqazda Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi vəhşiliklər və soyqırım siyasətini təhqiq etmək və onu bütün dünyaya bəyan etmək idi.

1918-ci il iyul ayının 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Gəncədə keçirilən iclasında azərbaycanlılar və onların əmlakı üzərində zorakılıq hallarını təhqiq etmək üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq haqqında məsələ geniş müzakirə edilir. Məruzə ilə çıxış edən xarici işlər naziri M.H. Hacinski bildirir: “4 aydan artıqdır ki, Azərbaycan ərazisinin müxtəlif bölgələrində bolşevik adı ilə məsuliyyətsiz erməni hərbi hissələri və başqaları mülki müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakına qarşı eşidilməmiş vəhşiliklər törədirlər. Eyni zamanda həmin quldur dəstələrinin göndərdiyi yalan məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində bütün ictimai fikir tamamilə əks istiqamətə (yəni azərbaycanlılara qarşı - A.P.) yönəldilmişdir. Ümumi dövlət mənafeyi və əhalinin zərərçəkən qruplarının mənafeyi elə bir təşkilatın yaradılmasını tələb edir ki, o: 1) bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatını aparsın; 2) bu zorakılıqların həyata keçirildiyi şəraiti müəyyənləşdirsin; 3) cinayətkarları aşkar etsin və onların vurdularını zərərin ümumi həcmi müəyyənləşdirsin”.

Hökumətin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq haqqında qəbul etdiyi qərarla həm də göstərilirdi ki, bu komissiyanın işinin nəticələri ümumiləşdirilərək başlıca Avropa dillərinə - fransız, alman, rus dilinə tərcümə olunsun və bu dillərlə yanaşı, əlbəttə ki, türk dilində də elan edilsin.

Həmin il avqust ayının 31-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri F.X. Xoyskinin xarici işlər naziri adından Gəncə şəhərində imzaladığı qərara əsasən 7 nəfərdən ibarət Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılır. Komissiyanın sədri Ə. Xasməmmədov, üzvləri isə İ. Şahmalıyev, A. Novatski, N. Səfikürdski, N. Mixaylov, V. Qubvillo və C. Axundzadə təyin olunur. Sonralar müxtəlif vaxtlarda komissiyanın tərkibinə A. Kluqe, M. Şahmalıyev, H. Sultanov, A. Litovski, Ç. Klassovski və başqaları daxil edilir. Göründüyü kimi, komissiyanın milli tərkibi çox müxtəlif idi. Komissiyanın işində axıra qədər onun sədri Ə. Xasməmmədov, üzvlərindən isə A. Novatski, N. Mixaylov və Ç. Klassovski çox fəal çalışmışlar.

1919-cu il yanvarın 6-da komissiyanın sədri Ə. Xasməmmədov xarici işlər nazirinə yazdığı məktubda bildirirdi ki, Azərbaycandan Avropa Sülh Konfransına gedən nümayəndə heyətilə təqdim etmək üçün Bakı, Quba və Şamaxı şəhərlərində, Şamaxı, Quba, Göyçay və Cavad qəzalarında azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdiyi vəhşilikləri əyani şəkildə sübut edən məlumatlar sizə göndərilir. İrəvan quberniyası, Gəncə quberniyasının dörd qəzasında - Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa və Zəngəzurda böyük dağıntılar törədilib, hər gün bizə daxil olan həyəcanlı məlumatlara görə azərbaycanlı əhali ucdantutma məhv edilir. Məlumatda göstərilirdi ki, Bakı şəhəri və ətrafı - Şamaxı, Göyçay qəzaları, habelə Ərəş, Nuxa

qəzalarında, Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzalarında müsəlman əhalisi üzərində zorakılıq hallarının təhqiqi davam edir. Komissiya xaricə gedəcək nümayəndə heyəti üçün əşyayi-dəlil kimi 6 cilddən ibarət ilkin təhqiqat materialları və 95 ədəd fotosəkil təqdim etdiyini də bildirir. Təəssüflər olsun ki, bu gün həmin sənədlər və foto şəkillər əlimizdə yoxdur. Ola bilsin ki, həmin materiallar xaricdə yaşayan hansısa soydaşımızın arxivində, yaxud Qərb ölkələrinin arxiv və ya kitabxanalarında saxlanılır.

1918-1920-ci illərdə Ararat respublikası yaranana qədər və yarandıqdan sonra onun ərazisinə daxil olan torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıların başına tarixdə analoqu olmayan müsibətlər açılmışdır.

Fəqət, kitabda verilən sənədlər ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirdiyi vəhşiliklərin yalnız bir hissəsidir. Əgər onlar Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisində azlıq təşkil etdiyi halda, Bakıda, Şamaxıda, Qubada Azərbaycan türklərinin başına bu cür müsibətlər açmışlarsa, fəvqəladə təhqiqat komissiyası sədrinin göstərdiyi kimi, onların əli çatmadığı Ermənistan Cümhuriyyəti ərazisində nə cür vəhşiliklər törətdiyini təsəvvür etmək çətin deyil. Lakin Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Xarici İşlər Nazirliyinin Ermənistan hökumətinə saysız-hesabsız notalarına həmişə yalnız təkzib cavabı verilmiş, Azərbaycan türkləri haqqında Azərbaycan hökumətinə daxil olan məlumatların düzgün olmadığını sübut etməyə çalışmışlar.

Arxiv sənədlərində 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti və hökumətinin adına İrəvan, Zəngəzur, Naxçıvan, Ordubad və başqa yerlərdən gələn yüzlərlə şikayət ərizəsi, teleqram və məktublarda erməni quldur dəstələrinin azərbaycanlı əhalinin başına gətirdiyi müsibətlər haqqında ətraflı məlumat verilir.

1919-cu il avqustun 27-də Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Ç. Klassovskinin komissiyanın fəaliyyəti ilə bağlı tərtib etdiyi arayışda göstərilirdi ki, komissiyanın topladığı materiallar 36 cild və 3500 vərəqdən ibarətdir. Bakı şəhəri və ətrafında törədilmiş zorakılıq hadisələrini əks etdirən materiallar 6 cild 740 vərəqdır. Bu materiallar Göyçay qəzasının Kürdəmir və başqa kəndləri üzrə 4 cild 340 vərəq, Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə 7 cild 925 vərəq, Zəngəzur qəzasının dağıdılmış kəndləri üzrə 2 cild 80 vərəq, Quba şəhəri və Quba qəzası üzrə 3 cild 451 vərəq və s. idi.”

Komissiya tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayət hərəkətlərinin təşkilatçısı və iştirakçısı olan ermənilər barəsində cinayət işləri qaldırmaq haqqında 128 məruzə və qərar layihəsi hazırlanmışdır. Bu qərarlarda 194 nəfərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə məsələ qaldırılmışdır.

Fəvqəladə Komissiyanın sədri Ə. Xasməmmədov 1919-cu il avqustun 23-də ədliyyə nazirinə Bakı və Şamaxı şəhərlərində, habelə Şamaxı qəzasında azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşiliklərdə günahkar olan şəxslərin artıq məsuliyyətə cəlb edilməsi işinə başlanıldığı haqda məlumat verirdi. O qeyd edirdi ki, Bakı şəhərində hələlik 24 müttəhim, Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasında isə 100 nəfərə yaxın müttəhim istintaqa cəlb edilmişdir”.

Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyası azərbaycanlılara qarşı zorakılıq hallarının günahkarlarını məsuliyyətə cəlb etməyə başlayan kimi bütün erməni mətbuatı və erməni cəmiyyətləri “özlərinə məxsus üsullarla” böyük “hay-küy kampaniyasına” başlayır. Şamaxı qırğınlarının günahkarları olan ermənilər istintaqa cəlb olunan kimi Bakıdakı Erməni Milli Şurası və “Daşnaqsütyun” partiyasının parlament fraksiyası ermənilərin müdafiəsinə qalxaraq, bu cəlladlara “mələk donu” geyindirməyə, onların günahsız olaraq istintaqa cəlb edilməsini sübut etməyə çalışırlar.

1920-ci il aprelin 28-də XI Qırmızı Ordu tərəfindən Azərbaycan işğal olunur, bununla da 23 ay fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ləğv edilir. Azərbaycanda hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçir.

Azərbaycanda İnkilab Komitəsi, Xalq Komissarlar Soveti və 1921-ci ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yaradılsa da, faktiki hakimiyyət Azərbaycan Kommunist Bolşeviklər Partiyasının əlində olmuşdur. Burada isə əsasən başqa millətlər, xüsusilə ermənilər çoxluq təşkil etmişlər. Nəticədə, 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı tarixdə görünməmiş vəhşiliklər törədən ermənilər Azərbaycanda yenidən, demək olar ki, faktiki hakimiyyəti ələ keçirir, bundan ermənilərin Azərbaycanda ağalığını təmin etmək üçün istifadə edir və qısa bir vaxtda buna nail də ola bilirlər.

Azərbaycanlılar yeni yaradılmış Ermənistan SSR-dən sıxışdırılıb qovulduqları halda, Azərbaycanda ermənilərin yaşaması üçün hər cür şərait yaradılır. 1920-ci ilin noyabrında Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Moskvanın köməyi ilə ermənilər əsrlərlə arzusunda olduqları Zəngəzuru çox asanlıqla ələ keçirdilər. Bu müvəffəqiyyətdən ruhlanan ermənilər Naxçıvan və Yuxarı Qarabağı da Azərbaycandan qoparmaq istəyirlər.

1921 -ci ildə Türkiyə ilə bağlanmış Qars müqaviləsi və Naxçıvan camaatının mətin iradəsi ermənilərin Naxçıvanı ələ keçirməsinə imkan vermədi. Elə həmin ildə onlar Dağlıq Qarabağı da Ermənistana birləşdirməyə cəhd etsələr də, bu cəhdləri boşa çıxır. Onlar yalnız 1923-cü ilin iyulunda Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verdirməyə nail olur, lakin Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək ideyasından heç vaxt

əl çəkmir, zaman-zaman bu məsələni gündəliyə gətirirdilər. Nəhayət, tək Azərbaycan xalqını deyil, keçmiş Sovetlər İttifaqında yaşayan bir çox xalqları qanlı mübarizə girdabına yuvarlatmış avantürist M. Qorbaçovun hakimiyyəti dövründə, bilavasitə onun köməyindən və bədnam “yenidənqurma” ideyalarından istifadə edən ermənilər öz istəklərinə nail ola bildilər. Rusiyanın köməyindən bəhrələnən ermənilər bugünkü Ermənistanı Azərbaycan türklərindən tamamilə təmizlədilər. Bu gün Ermənistanda bir nəfər də olsun Azərbaycan türkü qalmayıbdır. Fərsətdən istifadə edən ermənilər Dağlıq Qarabağı da işğal etmiş, Dağlıq Qarabağ ətrafındakı Azərbaycanın yeddi rayonunu da ələ keçirmişlər. Beləliklə, bu gün ermənilər Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20 faizini işğal etmiş, nəticədə, bir milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın düşmüşdür.

Ataxan PAŞAYEV,

Azərbaycan Respublikası Baş Arxiv

İdarəsinin rəisi.